

Kovács Teofil

KÖVÉR ÁRPÁD DEBRECENI SZENIORSÁGA 1904–1905

ABSTRACT

Árpád Kövér as the senior of the Debrecen Reformed College (1904–1905)

The Debrecen Reformed College, one of the oldest educational institutions in Hungary, has been home to countless students since the 16th century. Árpád Kövér, while a senior student at the Debrecen Reformed College, was appointed to the most senior student leadership position at the institution upon completion of his studies. This role encompassed not only active involvement in the association's activities, with which Kövér was already well-acquainted, but also a multitude of novel responsibilities. These encompassed the organisation of daily life, which not only comprised the mustering of the rooms in the morning, but also encompassed the treatment of sick students, the supervision of the cafeteria, the collection of donations, the organisation of the student's festive sermons in the congregations, and the organisation of funeral and church services.

The work on the institutional flag, initiated by the students, is a noteworthy development that distinguishes Kövér's senior year. A range of activities was organised, including excursions to religious institutions. The excursion to Hódmezővásárhely proved to be a particularly successful one. The donations collected were also donated to the University of Debrecen, which was in the process of being established at the time. Throughout the course of his professional life, Kövér amassed a substantial amount of experience in community organisation, thereby establishing a crucial conduit between students and teaching staff. Following this, he undertook a period of peregrination in Scotland from 1905 to 1906. In 1906, he was appointed assistant pastor in Arad, where he remained for a period of three years. He was subsequently invited to serve in Sajókeszi and Sajólenke, prior to assuming the role of pastor in his hometown of Tornalja, a position he held from 1914 until 1959.

Keywords: Debrecen Reformed College, senior, organization of daily life, outings, University of Debrecen

BEVEZETÉS

A Debreceni Református Kollégium, amely hazánk egyik legrégebbi oktatási intézménye, a XVI. századtól kezdve számtalan diáknak adott otthont. Közülük többen külföldön tanultak tovább, folytatva a már évszázadok óta meglévő egyetemjárást, peregrinációt, mivel ez az intézmény nem nyújtott egyetemi szintű képzést. Külföldi tanulmányaikat részben itthoni forrásokból, részben kinti adományokból fedezték. A hazatérő diákok egyházi és világi foglalkozásokat egyaránt betöltöttek.

Bár az első magyar diákok már a XVII. században megjelennek Skócia egyetemén,¹ egyetemlátogatásuk igazán csak 1865-től folyamatos Edinburghban, egy a cseheknek és magyaroknak 1862-ben létrehozott ösztöndíjnak köszönhetően, melyet a magyar református teológiák hallgatói vehettek igénybe. A Free Church of Scotland alapítványának nemcsak az volt a célja, hogy a kint tanuló hallgatók a Skóciában szerzett ismereteket és az ottani kegyességet, szemléletmódot hazájukban terjesszék, hanem hogy a zsidómisszió iránti érdeklődést is felkeltsék.² Ebben nagy szerepe volt Balogh Ferenc³ (1836–1913) debreceni egyháztörténet-professzornak, aki hosszú pályafutása alatt nemcsak Csiky Lajos⁴ (1852–1925) és Bethlendi Endre⁵ (1850–1888) debreceni kollégiumi professzorokra volt nagy

- 1 A peregrináció-kutatás az elmúlt két-három évtizedben komoly eredményeket hozott. A Szögi László által szerkesztett „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” sorozatban az európai egyetemeken tanuló diákok kerültek bemutatásra. A Kövér Árpád által látogatott Skóciába irányuló diákvándorlást két kötet összegzi. GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005. és SÁRKÓZI Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013. (Továbbiakban = SÁRKÓZI) A skóciai diákvándorlást további tanulmányok mutatják be. HÖRCSIK Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: Barcza József (szerk.): *Tovább. Emlékkönyv Makkei László 75. születésének évfordulójára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989. 161–182., Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*, Vienna – Oxford – Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006., *Balogh Ferenc edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*, (szerk.) Kovács Ábrahám, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- 2 KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában. *Confessio* 38(2014/1), szám. 77., Kovács Ábrahám, „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása”, in: Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Debrecen, Református Hittudományi Egyetem, 2004. 177–186.
- 3 ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Lux – Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.
- 4 KOVÁCS Ábrahám: A debreceni új ortodoxia tovább élése: Csiky Lajos belmisszió teológiai elkötelezései, *Mediárium* 6(2012/1–2), 75–99.
- 5 KOVÁCS Ábrahám: Egy erdélyi diák tragikusan rövid karrierje a Debreceni Református Kollégiumban. Bethlendi Endre ószövetségi és vallásbölcseleti professzor élete és munkássága, in: Bárány Attila (szerk.): *Történeti tanulmányok: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2018. 138–154.

hatással, hanem a keze alól kikerülő második és harmadik teológusnemzedékre is.⁶ Az utóbbi, kései Balogh-tanítványok közzé tartozott Kövér Árpád is.

A KEZDETEKTŐL A GIMNÁZIUMIG

Kövé Árpád 1882. november 26-án a Gömör vármegyei Tornalján Kövér Imre és Lóska Zsuzsanna⁷ földműves szülők gyermekeként született a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található életrajza szerint.⁸ A szülők később kereskedésbe fogtak, a gyermeket elemi iskolái elvégzése után a szomszédos sajógömöri evangélikus polgári iskolába adták. Miután Kövér ott a négy osztályt befejezte, sikeres felvétellel a sárospataki főgimnáziumba iratkozott be *Emlékezés az öreg Kollégiumra, a mi Alma Materünkre*⁹ című írása szerint, melyet halála előtt egy évvel, 1968-ban készített. Pataki tanulmányait az iskola 1896/1897-es tanévet összegző értesítője örökíti meg.¹⁰ Sárospatakon csak egy évet járt ki, mivel közben szülei Debrecenbe költöztek, így a gimnáziumot ott folytatta tovább.¹¹ Felsőfokú tanulmányai során nem költözött be a Kollégiumba – mivel szülei Debrecenben éltek –, erre csak szeniorságának egy éve alatt került sor.¹²

Kövé debreceni pályafutását végigkísérte az egyesületi élet iránti érdeklődés. Az alföldi város kollégiumában a XIX. század folyamán számos öntevékeny kör jött létre. Ezek tanárkari engedéllyel működhettek alapszabályuk alapján, egy kijelölt tanár felügyelete mellett. A diákság több újságot is megjelentetett, így például a Magyar Irodalmi Önképző Társulat a *Heti Közönyt* (1857–1896), később *Debreceni Főiskolai Lapok*¹³ (1896–1914) néven, vagy a Hittanszaki Önképző Társulat a *Közönyt*¹⁴ (1871–1948). A Debreceni Református Kollégiumban működő egyesületekről Barcza Józsefné írt összefoglalóan.¹⁵

6 KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában, *Confessio*, 38(2014/1), 75–76.

7 Lóska Zsuzsanna 42 éves korában, Debrecenben, 1904. július 28-án hunyt el. Gyászjelentése fennmaradt a Debreceni Református Kollégium gyászjelentés-gyűjteményében.

8 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TtREL) I. 8. d. Személyi adattár. 20. d. Tornalja.

9 Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Továbbiakban: TtREK) R 8738/17

10 *A sárospataki ev. ref. főiskola (akadémia és gymnasium) értesítője az 1896–97. iskolai évről*, Sárospatak, Steinfeld Jenő, 1897., Ebben az évben Kövé Árpád jegyei így alakultak: „*Vallás 1, Magyar 1, Latin 3, Görög 1, Német 2, Történet 1, Meny.-tan 2, Torna 3, Írásbeli dol. kiülalakja 1, Ének 3, Magaviselete 1*”. 212.

11 TtREL I. 8. d. Személyi adattár. 20. d. Tornalja.

12 TtREK R 8738/17 5.

13 Az irodalmi önképző kör lapját 1896-ig, negyven évig kézzel írták. Ettől kezdve nyomtatva jelent meg *Debreceni Főiskolai Lapok* néven. Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. (Továbbiakban = DRK) 669, 714, 719.

14 A Hittanszaki Önképző Társulat lapja a debreceni teológus ifjúság legfontosabb kiadványa volt. Évente általában tíz száma jelent meg. in: DRK: 256, 259, 686, 691

15 BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” fejezetcím alatt, in: DRK: 697–752.

TEOLÓGIAI ÉVEK 1900–1904

Kövér Árpád teológiai tanulmányait rögtön a gimnázium után kezdte meg az 1900/1901-es tanévben,¹⁶ eredményei a főiskolai hallgatók osztályzati sorjegyzkében maradtak fenn.

Tanulmányai befejezte után 1908. május 15-én kiállított, Debrecenben őrzött lelkészi törzslapjáról kiderül, hogy az első lelkészképesítő vizsgájáról szóló jeles bizonyítványát 1904. szeptember 16-án adták ki.¹⁷ A második lelkészképesítő vizsgájáról szóló irat 1905. szeptember 21-ei keltezésű, miközben ő már szeptember 19-én elindult Budapestről Edinburghba. A második lelkészképesítő vizsgán gyakorlati teológia, egyházjog, magyar protestáns egyháztörténelem, gyakorlati biblia magyarázat témakörben és írásbeli dolgozataira egyaránt jelest kapott, így általános osztályzata jeles lett. Ez az okirat lehetővé tette számára a lelkészi pálya megkezdését. *„És miután erkölcsi jellem és viselet tekintetében is az illető esperesi hivatal által ajánltatott, ellene semmi nehézség fönn nem forogván, ev. ref. egyházunkban rendes lelkész állásra megválaszthatónak s azután ünnepélyes felavatásra bocsáthatónak nyilvánítatik.”*¹⁸

Kövért még nem találjuk az 1900/1901. évi főiskolai évkönyv pezsgő egyesületi életéről szóló beszámolójában, mivel itt nem tüntették fel minden résztvevő nevét, csak a vezetőkét örökítették meg. Bár az egyes köröket diákok működtették, az egyesületeket főiskolai tanárok felügyelték. Kövér nagyon aktívan vett részt a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, a Hittanszaki Önképző Társulat, a Hittanhallgatók Segítő Egyesülete, a Hittanhallgatók Becsületszéke, valamint a Felsőbb Tanulók Olvasó Egyesülete munkájában.

SZENIORI ÉV 1904–1905

Kövér főiskolai pályafutásának végén a diákság vezetője, szeniora lett, s az akkori gyakorlat szerint az 1904/1905-ös tanévben pályavégzettként ott volt a korábbi szeniorokhoz hasonlóan a hittanhallgatók sorában.¹⁹

A szeniorra vonatkozó szabályok éppen hivatala ideje előtt változtak. 1904. április 15-én a következő javaslat került a teológia tanári kara elé: A tanács úgy döntött, hogy 1904. július 1-től fogva mindig a közvetlen megelőző június hónapban végzett hittanhallgatók közül alkalmaz szeniort, akit – amennyiben az illető hivatalba lépése után két-három hónappal az első lelkészképesítő vizsgáját is le akarja tenni – ez egyszer, s mindenkorra feljogosít arra, hogy első lelkészképesítő írásbeli dolgozatát egyúttal szeniori értekezésül is benyújthassa, de kötelezi rá,

16 *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1900–1901. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1901. 119.

17 *TtREL I. 1. i.*, A tizenhat vizsgázóból öten, köztük Kövér vizsgázott jelesre. *Közöny* 35(1904–1905/1), 9.

18 *TtREL I. 1. h.*

19 *TtREL II. 1. c.* 202 k.

hogy a főiskolai imateremben évenként kétszer (november és május hónapokban) prédikáljon. A döntésről értesítették az egyházkerületi közgyűlést.²⁰

Teológia tanulmányai befejeztével Kövért mint jeles előmenetelű és feddhetetlen magaviseletű tanítványt az akadémiai tanács a teológiai kar meghallgatása és véleménye alapján főiskolai szeniornak nevezte ki. 1904. szeptember havában *Isten és az ember* című értekezésének meghallgatása és eskütetele²¹ után iktatta be hivatalába az akadémiai igazgató, az akadémiai tanács és ifjúság színe előtt.²² Maga a beiktatás nagy esemény volt az intézmény életében. Az 1905/1906-os tanévről fennmaradt feljegyzés szerint ezen a napon még előadásokat sem tartottak.²³

Szenior jövedelem, ösztöndíj

1901/1902 és 1905/1906 között a szeniori illetmény 558 korona 40 fillér volt, és külföldi ösztöndíjára 2000 koronát irányoztak elő.²⁴ Ezt az egyházkerület adta ki a végzett szeniornak külföldi egyetemi tanulmányok céljából, és az akadémiai igazgató utalványozta ki két részletben, kiinduláskor a felét, másik felét az egyetemi félév bevégezése után kérelmezhetette a hallgató az index csatolása mellett.²⁵ Itthon maradás esetén nem lehetett igénybe venni.²⁶ Az ösztöndíj második felének kifizetése nem volt automatikus, így például Harsányi Pál volt szenior, lipcsei egyetemi hallgató kérelmét 1905-ben nem találták teljesíthetőnek.²⁷

A szeniorok külföldi útját már korábban, a Dobozi Mihály által 1772-ben és 1779-ben létrehozott alapból is támogatták.²⁸

Más külföldi tanulmányútra indulók költségeit is finanszírozták. Kónya Gábor volt hittanhallgató részére 800 koronát utalványoztattak ki az Egri–Dobrai alapból.²⁹ Ezt az ösztöndíjat négy éven keresztül a debreceni főiskolán tanuló kiváló, lelkes pályára készülő hallgatóknak adták azzal a céllal, hogy külföldi egyetemen tanulhassanak tovább. Minden ötödik évben egy jogászé volt ez az ösztöndíj. Először 1904–1905-ben, Kónya Gábornak adták.³⁰

20 TtREL II. 1. d. 62 k.

21 TtREL II. 11. a. 23. k. *A főiskolai szenior esküformája.* Én N.N. esküszöm az élő Istenre, hogy szeniori hivatalban, melyre megválasztottam, minden előjáróim, legközelebb gondnokaim és tanáraitok iránt engedelmes leszek, az iskolai törvények megtartása és a tanuló ifjúság erkölcsé felett buzgón őrködöm, a törvények ellen tevőket elnézés nélkül felfeleltem, az iskolai törvényszékeken hozott ítéleteket végrehajtom s egyéb szeniori teendőimet utasításom, előjáróim rendelete szerint híven teljesítem. Isten engem úgy segéljen!

22 TtREL II. 2. a. 10 k., TtREL II. 1. d. 62 k., *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 40.

23 TtREL II. 1. d. 63 k.

24 TtREL II. 1. a. 3–6 k., TtREL II. 15. c. 61–62 k.

25 TtREL II. 22. a. 19 d.

26 TtREL II. 11. a. 17. k.

27 TtREL II. 1. d. 63 k.

28 TtREL II. 22. a. 19 d.

29 TtREL II. 1. d. 63 k.

30 BALOGH Ferenc: *A Debreceni Református Főiskola alapítványi törzskönyve azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sora* I., II., III. részben. Debrecen Szabad királyi város könyvnyomda-vállalata. 1911. 91.

Kónya Gábor Kövérral együtt szerkesztette a *Közlőnyt* 1902–1903-ban. Később genfi ösztöndíjas lett, erről tudósít a *Közlőny*.³¹ Kónya egy a szerkesztőhöz írt levelében bemutatja a genfi teológus ifjúságot.³² Ez a debreceni diák lesz a Keresztény Ifjúsági Egyesület első utazótikára.³³

Nem minden külföldön tanuló diák jelentkezett írással, bár erre határozottan kérték. Így történt ez Simon Imre³⁴ esetében: „S. I. (Basel.) Aztán ott se feledkezz el rólunk s lapunkról.”³⁵ Az ő esetében nem tudunk arról, hogy küldött volna írást a *Közlőnynek*.

A szenior jogosult volt még a pénzbeli juttatásokon kívül a főiskolán külön lakásul szolgáló szobára és ingyenes tápintézetű étkezésre.³⁶ 1901. szeptember 16-én értesülünk arról, hogy Harsányi Pál esküdtfelügyelő, későbbi szenior kérvényezi a neki hivatalból járó külön szoba kiutalását,³⁷ tehát azt nem csak a szeniorok kapták. Az esküdtfelügyelők fontos szerepet töltöttek be a diákság életében. Tudjuk, hogy egy ilyen tisztviselő, Kolozsváry Mihály, aki egyben gimnáziumi igazgatói írnok is volt, Kövér szenior tápintézetű munkáját segítette.³⁸

A külföldön járt szeniorok ottani beiratkozásukról nem csak a kötelező félévi bizonyítvány kapcsán adtak hírt. 1899. november 30-i tanárkari ülésen elhangzott, hogy Bogdán Lajos volt főiskolai szenior [1899] november 1-én a párizsi fakultásra beiratkozott.³⁹

Hivatali kötelezettségek

A kollégiumi szabályok szerint az új szenior hivatalba lépésekor a hivatali elődjétől veszi át egy tanár jelenlétében a szeniori szobabeli bútorokat, könyveket és iratokat. Feladatai közé tartozik, hogy a délelőtti és délutáni istentiszteletet megelőzően és követően, valamint ezen túl délelőtt és délután is fogadja az „ügyfeleket”. Helyettesítését az esküdtfelügyelők közül kellett megoldani. A főiskolai háznagy távoztával estétől a következő nap reggeléig ő vagy a helyettese köteles volt a főiskola épületében tartózkodni. A szenior a városból az akadémiai igazgató tudta nélkül el nem távozhatott. A kollégium épületén belül minden reggel ellenőrizte a szobákat, hozzá tartozott a legációk választása és a főiskolai kórház felügyelete is.

31 *Közlőny* 35(1904–1905/3), 34.

32 *Közlőny* 35(1904–1905/14), 135.

33 KOVÁCS Ábrahám: Is Christ Proclaimed to Christians? *Perichoresis* 17(2019/4), 118. DOI: 10.2478/perc-2019-0031

34 HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok snáji egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016. 79.

35 *Közlőny* 35(1904–1905/1), 11.; A *Közlőny* említi, hogy Simon Imre Bázelen volt ösztöndíjas. 35(1904–1905/3), 34.

36 TtREL II. 22. a. 19 d.

37 TtREL II. 1. d. 61 k.

38 TtREL II. 1. d. 63 k.

39 TtREL II. 1. d. 58 k. Bogdán neve nem szerepel a SZÖGI László – VARGA Júlia: *Magyarországi diákok francia, belga, román, szerb és orosz egyetemeken 1526–1919*, I. köt., Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2018.

A kórházak a kint lakó kollégiumi diákok is igénybe vehették. De arra is volt példa, hogy tőle kértek például Székelyhídra németül is tudó, zongorázni is tudó tanítót.

A diákok aktívan részt vettek a templomi szolgáltatokban is. Prédikációjukat a gyakorlati hittan tanárának előre be kellett mutatni. A szenior és a három első esküdtfelügyelő oldotta meg a városi lelkészek helyettesítését is. Az 1880 körül készült szeniori működést szabályozó előírásban szerepelt, hogy a szenior hivatala vége felé közeledve prédikáljon mind a három városi templomban.⁴⁰

A diákok közül a 7–8. osztályos gimnazistákat és joghallgatókat, teológusokat, tanítóképzősöket a szenior osztotta be éneklésre, imára és bibliaolvasásra/kátémagyarázatra vasárnaponként a Nagytemplomba, a Kistemplomba és az Ispotály templomba. A nagy szünidőben kátémagyarázókat rendeltek ki vasárnapokra a Kossuth utcai templomba is. Elsőéves hallgatóként maga Kövér is be volt osztva 1900. szeptember 21–22-én, pénteken és szombaton a Nagytemplomba imádkozni és Bibliát olvasni. Szintén a szenior jelölte ki az oratóriumba a vasárnaponkénti szónokot és pótszónokot.⁴¹

Kövér visszaemlékezései szerint szeniorsága alatt sokat helyettesített, főleg Szele György és Dicsőfi József debreceni lelkészeket. Dicsőfi nagy hatást gyakorolt Kövér lelki életére, annak ellenére, hogy az általa művelt görög és héber közül Kövér az utóbbit – saját bevallása szerint – nem nagyon tudta követni.⁴²

A szeniori feladatok közé tartozott az őszi segélygyűjtés megszervezése, amely Kövér idején 1904. november 9–11-én volt. A hat debreceni utca: Piacz, Hatvan, Kossuth, Csapó, Péterfia, Varga egy-egy körzetet jelentett, minden egyes utcának volt egy, a gyűjtés megszervezésével megbízott teológusa. A szegény tanulóknak külön gyűjtöttek a hat kerületből összesen 646 korona 78 fillér értékben. Az készpénzadomány az egyéni adományozók 12 koronájával összesen 1907 korona 46 fillérre rúgott. Ezen túl voltak természetbeni adományok is (csöves tengeri, búza, rozs, burgonya) 61 korona 78 fillér értékben. Ezeket Rózsa Sándor pénztárnok vette át.⁴³

A szeniori feladatok ellátásával kapcsolatban nemcsak tanárok nyilváníthattak véleményt. A diáktársak is megfogalmazhattak kritikát. Így történt ez Kövér elődjével is. 1903. szeptember 29-én például több hallgató kérvényt adott be a szenior fegyelmi eljárás alá helyezése iránt. Az ügy aztán békésen megoldódott.⁴⁴

Hittanszaki Önképző Társulat

A Kollégiumban működő egyesületek éves alakuló ülései 1904 őszén is rendben lezajlottak. Erdős József teológiai dékán többek között beszámolt arról, hogy eb-

40 TtREL II. 11. a. 16–17. k. Más forrás szerint a helyettesítésben a negyedéves hallgatók is részt vettek. TtREL II. 11. d. 7. k. A szabályzat 1880 körül készült. Kövér idejében a Nagytemplom, Kistemplom és az Ispotály mellett már létezett a Kossuth utcai templom is, ahol ő is prédikált.

41 TtREL II. 11. d. 7. k.

42 TtREL. I. 8. d. Személyi adattár. 20. d. Tornalja.

43 TtREL II. 11. d. 7. k.

44 TtREL II. 1. d. 62 k.

ben a tanévben Kövér Árpád volt a Hittanszaki Önképző Társulat, a Becsületszék és a Hittanhallgatók Segítő Egyletének elnöke. Felolvasták a Hittanszaki Önképző Társulat belépődíjhoz kötött protestáns estélyek rendezésére vonatkozó, az akadémiai tanácshoz benyújtott kérelmét, melyet a tanács az előző évi feltételek betartása mellett teljesíthetőnek talált.⁴⁵ Tudunk még arról, hogy Kövér a Felsőbb Tanulók Olvasó Egyesületének is az elnöke volt.⁴⁶ Ezeket a tisztségeket többnyire elődei is betöltötték.

Kövért, mint hittanszaki elnök

Ismert, hogy az év eleji megalakulás után, 1904. szeptember 20-án, az első összejövetelen – mely énekléssel és imádkozással kezdődött és végződött – Makay Kálmán harmadéves teológus mondta a megnyitó imát, és Kövér Árpád szenior beterveztette elnöki programját: ebből azt emelték ki, hogy „a vallásos összejövetelek és protestáns estélyek tartását továbbra is meghagyandónak ajánlotta s a Társulat belső életére vonatkozólag tett egy pár érdekes reformot.”

Az év során tartott üléseket is éneklésekkel kezdték, amit imádkozás, prédikáció és szavalat követett, melyeket értékelték is. Volt példa arra is, hogy az egyik hallgató a japánok vallásáról tartott előadássorozatot. Az egyesület feladata volt az október 31-i két eseményre, a protestáns estélyre és a gályarabok oszlopánál tartandó emlékünnepekre küldendő szavalók kiválasztása is.⁴⁷

Ezen túl a reformáció ünnepéhez kapcsolódóan 1904. október 26-án a napirend előtt Szabó Bálint negyedéves bírálóbizottsági elnök jelentést tett az emlékbeszéd-pályázat eredményéről. A két beérkezett pályamű közül Makay Kálmán harmadéves teológus *Emlékezünk* jellegével beadott munkáját díjazták. A második munkát, melynek szerzője G. Szabó Gábor volt, megdicsérték.⁴⁸

Külön színfoltot jelentettek a protestáns estélyek, melyek 1904. évi sorozatának megnyitóját a főiskola dísztermében rendezték meg. A szép műsor az alacsony belépődíj ellenére is jól jövedelmezett. Ezt a Hittanszaki Önképző Társulat (HÖT) bibliák, zsoltárok és vallásos könyvek beszerzésére fordította, melyeket Debrecen szegény sorsú református hívei között kívánt szétosztani.⁴⁹

45 TtREL II. 1. d. 63 k., *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 116–117.

46 *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 114., TtREL II. 1. d. 63 k.

47 *Közlöny* 35(1904–1905/2), 20.

48 *Közlöny* 35(1904–1905/3), 34.

49 *Közlöny* 35(1904–1905/3), 33. „A reformáció ünnepén. Schneider Ferencztől. Előadja: a főiskolai énekkar. 2. A protestáns-estélyek ez évi sorozatát megnyitja: Kövér Árpád szenior, a H. Ö. T. elnöke. 3. Emlékbeszéd. Tartja: dr. Ferenczy Gyula akad. tanár. 4. „Jövel Szentlelek Úristen”. Irta: Szabolcska Mihály. Szavalja: Szilágyi Vilma urleány. 5. Beethoven: Adagio. (Sonate pathétique.) Harmoniumon előadja: Alföldi Béla. 6. Az apostolok. Irta: Lévy József. Szavalja: Tóth Sándor 3. é. hittanhallgató, a H. Ö. T. főjegyzője 7. XC. zsoltár. Közéneke, harmonium vezetéssel.”

A HÖT protestáns estélyeknek nevezett rendezvénysorozata nagyon népszerű volt. Így érthető, hogy 1905. február 4-én Kövér Árpád szenior és Tóth Sándor harmadéves teológus kérvényezte, hogy a februári protestáns estélyt a Kollégium Díszterme helyett a Bika dísztermében tarthassák meg. Ehhez az akadémiai tanács a teológiai kar javaslatára kivételesen és próbaképpen hozzájárult, azzal, hogy a jövőre nézve az eredményhez képest fog határozni.⁵⁰

Az engedélyt megkapta a Hittanszaki Önképző Társulat. A protestáns estély kiemelkedő szónokának Gergely Antal mezőtúri református lelkész, az „arany-szájú” papot hívták meg egy előadás megtartására. Részt vett továbbá az estélyen a helybeli felső leányiskola mintegy hetven tagból álló dalköre is.⁵¹ Az eseményre február 12. helyett később, február 26-án került sor.⁵²

Diákmisszió kül- és belföldön, protestáns estély

A Hittanszaki Önképző Társulat november 16-án tartott 7. évi rendes ülésén Kövér Árpád arról beszélt, hogy az október 23-án Budapesten a Keresztyén Világ Diákszövetség alakuló ülésén részt vett küldöttek egyike beszámolt a kongresszus lefolyásáról⁵³ – ez a Magyar Evangéliumi Diákszövetség megalakulásának is dátuma, melynek első elnöke a debreceni Balogh Ferenc volt.⁵⁴ Ezután javaslatot tett a nemzeti szövetség debreceni szervezetének megalakítására. Ezt a társulat elfogadta, és soraiból Kövér Árpád szeniort, Kiss Károly negyedéves és Mikó Imre elsőéves teológust választotta meg. Másnap a társulat rendkívüli gyűlést tartott, melyen arról döntött, hogy a négy pályázó közül Varga Antal elsőéves hittanhallgatót küldi a protestáns estélyre.⁵⁵

A nemzetközi missziós részvétel hazai leképezése volt az a tény, hogy Melegh Gyula harmadéves teológus indítványára átiratban felkérték a helyi tanítóképzősöket, hogy vegyenek részt a belmissziói munkában.⁵⁶

Hódmezővásárhelyi kiszállás

Kövér szeniori évében került sor egy nagyszabású hódmezővásárhelyi kiszállásra, melyre a résztvevő teológus és jogász hallgatók 1905. február 18–21. közötti időszakra „vakációt” kértek az akadémiai igazgatótól.⁵⁷ A Hittanszaki Önképző Társulat ezen kiszállásáról először a Kövér Árpád HÖT elnök és Tóth Sándor HÖT főjegyző által 1904. december 7-én beadott iratból értesülünk, amikor a létrehozandó debreceni egyetem javára nemcsak istentiszteleten kívántak gyűjteni,

50 TtREL II. 1. d. 63 k.

51 *Közöny* 35(1904/1905/10) 99.

52 *Közöny* 35(1904/1905/13) 125.

53 *Közöny* 35(1904–1905/4–5) 53.

54 KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*, 1. köt., Budapest, Harmat – Protestáns Tanulmányi Intézet, 1995. 155.

55 *Közöny* 35(1904–1905/4–5), 53.

56 *Közöny* 35(1904–1905/3), 34.

57 TtREL II. 1. c. 10.

hanem hangversenyt és bált is szerettek volna rendezni. Megemlítettek egy korábbi nagy sikerű túrkevei kiszállást. Túrkevéen túl még volt korábban ilyen kiszállás 1904. május 12-én Hajdúszováton, majd május 14-én Nagylétán, melyeket hangversennyel kötöttek egybe. Ezek egyik közreműködője volt Kövér Árpád. Hajdúszovát ez alkalmából 2000 koronát adományozott a debreceni egyetem javára.⁵⁸

Bátorította őket „*az a tény, hogy Hódmezővásárhely város és különösen az egyház anyagi helyzete, - a város rendkívül alkalmas, páratlan központi fekvése, a mely lehetővé teszi, hogy az ottani mozgalmak egy egész vidék, és pedig magyar és kálvinista vidék mozgalmává legyenek.*”⁵⁹

Az Önképzőkör szorosan együttműködött ebben a programban a főiskolai énekkarral az Alföld egyik legtekintélyesebb magyar kálvinista városában, Hódmezővásárhelyen rendezett nagyszabású hangversenyen.⁶⁰

A kezdeményezés Hódmezővásárhelyen mind a városi hatóság, mind az egyház részéről a legmelegebb pártfogásra talált.⁶¹ A társulat és a főiskolai énekkar rendezvényére február 18–20-án került sor, a rendezvény védnöke volt többek között Kiss Áron tiszántúli református püspök és gróf Degenfeld Schomburg József főgondnok. A debreceni küldöttséget Csiky Lajos és Ferenczy Gyula teológiai tanárok kísérték.⁶² A *Közlöny* nagy meglepéssel számolt be az útról, amelyen mintegy 6000 koronát sikerült gyűjteni a jövőre debreceni egyetem számára, melynek egyharmadát a bál jövedelme, kétharmadát Hódmezővásárhely adta. Visszafelé megálltak még Érmihályfalván, ahol egy újabb hangversenyt adtak, amelyet szintén egy bál követett.⁶³

A debreceni HÖT 1905. március 1-én tartotta évi tizennegyedik rendes gyűlését. A gyűlésen megállapították a következő pályatételeket 25-25 korona díjjal: 1. Az egyháztörténelem köréből: Dávid Ferenc és Méliusz Juhász Péter küzdelme. 2. A dogmatika köréből: A Ritschelianizmus és Unitarizmus közötti párhuzam. 3. Az újszövetségi exegesis köréből: Jakab leveléből egy vers magyarázata. 4. A gyakorlati theologia köréből: Húsvéti egyházi beszéd I. Jn 5,12 alapján.⁶⁴

Oratóriumi emléktábla

Az 1848/49-re való visszaemlékezés a dualizmusban nagyon fontos szerepet játszott. Ez a kérdés régebb óta foglalkoztatta a főiskolai ifjúságot is. Egy 1904. [sic] március 8-án kelt levélben kéri a tanári kartól, hogy engedélyezze a már több ízben elhatározott oratóriumi emléktábla május 14-én történő felállítását, és támogatón terjessze fel az ügyet az egyházkerület elnökségéhez. A kezdeményezés indokálul azt hozták fel, hogy legyen a főiskola épületében egy a 48-as időkét idéző emlék, *melynek multja s ifjúsága mindig a haza iránti szent és nemes szeretetről tett és*

58 *Közlöny* 34(1903–1904/16), 165.

59 TtREL II. 2. c. 2 d.

60 *Közlöny* 35(1904–1905/8–9), 90.

61 *Közlöny* 35(1904–1905/8–9), 90.

62 *Közlöny* 35(1904–1905/11), 107.

63 *Közlöny* 35(1904–1905/12), 114.

64 *Közlöny* 35(1904–1905/13), 126.

tesz tanubizonytságot. Az ünnepséget csak az ifjúság és a tanári kar rendezné. A költségeket az ifjúság a zászlóavatás tiszta jövedelméből kívánta fedezni.⁶⁵ Kiss Áron püspök 1905. április 29-én értesíti az akadémiai igazgatóságot, hogy az emléktábla felállításának jóváhagyásához egy 1899. évi egyházkerületi közgyűlési határozat értelmében szükséges az ünnepély részletes programja, melynek mielőbbi beküldését kéri.⁶⁶ Az ügy eddig nem ismert ok miatt 1905-ben még nem valósult meg. 1906. október 18-án arról értesülünk, hogy a Magyar Irodalmi Önképző Társulat ez irányú kérvényét tárgyalják, melyet az egyházkerülethez továbbítanak. A válasz 1907. február 20-án érkezett meg, melyben az egyházkerület elnöksége az Oratóriumban felállítandó emléktábla leleplezése alkalmából tartandó, szorosan iskolai jellegű ünnepélyt engedélyez.⁶⁷ Az Oratórium falán elhelyezendő emléktáblát végül 1907. április 28-án avatták fel ünnepélyes keretek között.⁶⁸

Zászlóavatás

Kövér szeniori hivatali idejének felejthetetlen eseményeként emlékezett meg a főiskolai zászló elkészíttetéséről és annak felszenteléséről. Ennek az volt az előzménye, hogy a kollégiumi ifjúság 1848-ban kapott egy zászlót magyar hölgyek ajándékaiként. Ezt használták a szabadságharcban is, azonban 1854-ben a hatóságok elkobozták, majd nyoma veszett. Ezt kívánta pótolni a főiskolai ifjúság.

Kövér 1905. március 3-án kérte az akadémiai tanács engedélyét az akadémiai ifjúság zászlájának elkészítéséhez és a zászlóavatási ünnepségekhez. A tanács elvileg támogatta az elképzelést, de ennek anyagi oldalát nem látta tisztázottnak, és az ünnepséget kellően előkészíttetnek, ezért Kun Béla jogtanárt bízta meg, hogy lépjen kapcsolatba ez ügyben a rendezőbizottsággal.⁶⁹

Az új zászlót Zádor Lajos helybeli cége készítette 1500 koronáért. A zászló maga fehér selyem, nemzetiszín szegéllyel. Egyik oldalán a debreceni ref. főiskola ifjúsága felirat, másik oldalán pedig egy nyitott Biblia keresztbe fektetett karddal s mögötte a felkelő nap látszik. Körül babérkoszorúval övezve. Fölötte pedig ez a felirat: *Istenért, Hazáért, Szabadságért.*⁷⁰

A zászlóavatással kapcsolatban a főiskola diákjai kérvényt intéztek Debrecen városához, ebben egyrészt adományt kértek, másrészt azt, hogy a város járuljon hozzá címerének használatához a zászlón. A város 2000 koronás keretet szabott meg az emléktábla és a zászló elkészíttetésére, és hozzájárult ahhoz, hogy a zászlóra ráhímezzék Debrecen címerét. A város azonban azt kérte 1905. március 5-i

65 TtREL II. 1. c. 10. Kövér ekkor mint szénior van feltüntetve, holott csak 1904. július 1-től vette át a hivatalt. Valószínűleg az 1904-es dátum hibás, egy évvel később születhetett a dokumentum.

66 TtREL II. 1. c. 10.

67 TtREL II. 1. d. 64 k.

68 *A Debreceni Ref. Főiskola akadémiai tanszakainak évkönyve az 1906–1907. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1907. 107.

69 TtREL II. 1. d. 63 k.

70 *Közlöny* 35(1904–1905/16), 153–154.

levelében, hogy az ifjúság a főiskolai hatóságoktól szerzett írásbeli engedélyt mutasson be.⁷¹

A zászlóavatási ünnepélyre 1905. május 7-én került sor. A zászlóanyaságra báró Bánffy Dezső egykori miniszterelnök feleségét kérték fel. Bánffy ebben az időben a magyarországi református egyház zsinatának világi elnöke volt, innen is származhatott a felkérésre szóló javaslat.⁷²

Az ünnepség díszelnökei voltak: Kiss Áron, a tiszántúli egyházkerület püspöke; gróf Degenfeld Schomburg József, a tiszántúli egyházkerület főgondnoka; báró Bánffy Dezső, az erdélyi egyházkerület főgondnoka; Domahidy Elemér, Hajdú vármegye és Debrecen szabad királyi város főispánja; Kossuth Ferenc és Thaly Kálmán országgyűlési képviselők; Simonffy Imre, a debreceni egyház főgondnoka; Kovács József, Debrecen szabad királyi város polgármestere és dr. Ozory István akadémiai igazgató.

A zászlóavatást rendező központi bizottság elnöke Hegymegi Kiss Pál joghallgató volt. Az egyes albizottságok elnökei a következő akadémiai hallgatók voltak: Kövér Árpád főiskolai szenior, Adorján István, Baróthy István, Bán István, Létay Menyhért, G. Szabó Gábor, Tóth Sándor teológus és Hódy Béla, Nyikos Sándor, Szávay Zoltán és Tóth Emil joghallgatók.⁷³

Mind a *Közöny* 35. évfolyamának 16. és 17., mind a *Debreceni Főiskolai Lapok* 47. évfolyamának 14–15. ünnepi száma részletesen beszámol az egész várost megmozgató nagyszabású eseményről. Ebben Kövér is részt vett mint intézőbizottsági tag, valamint mint ünnepi zárszót mondó szenior.⁷⁴ Az ünnepség bevétele meghaladta a 17.000 koronát, amelyből 7.102 korona volt a tiszta jövedelem. Ebből az ifjúság előzetes megállapodása szerint 2000 koronát adományoztak a létrehozandó debreceni egyetem javára, a többit a Hittanszaki Önképző Társulat és a Jogászok Önképzőköre egymás közt osztotta fel.⁷⁵

A zászló további sorsáról úgy határoztak, hogy a főiskola könyvtárában őriztesék, és minden évben válasszanak egy teológus és egy jogász zászlótartót.⁷⁶

Kiküldetések, hivatali utak

Szeniori tisztségéből fakadóan különböző eseményekre is delegálták Kövért. A debreceni teológiai akadémia ifjúsága 1905. március 8-án gyűlést tartott Kövér Árpád elnöklete alatt, melyen küldötteket választottak a kolozsvári ifjúsági Kossuth ünnepélyre és a sárospataki teológus konferenciára. A résztvevők soraiból Kövér

71 TtREL II. 1. c. 10.

72 Kövér tévesen úgy emlékezik, hogy Bánffy Dezső volt akkor a miniszterelnök, holott Bánffy ezt a tisztséget 1895. január 14. – 1899. február 26. között töltötte be. *Magyar Nagylexikon*, 3. köt., Budapest, Akadémia, 1994. 169. Ezt az eseményt Kövér Árpád Emlékezésében is kiemeli.

73 *Közöny* 35(1904–1905/16), 153–154.

74 Az esemény részletes történetét Koos Zsigmond írta meg *Új Zászlónk felavatási előzményeiről a Debreceni Főiskolai Lapok*, 1905. évi 14–15. száma. 2–6., Lásd továbbá 16–17. szám. 130–136.

75 *Közöny* 35(1904–1905/16), 155.

76 TtREL II. 24. g. 1 d.

Árpád szeniort és Létay Menyhért harmadéves teológust küldték ki a kolozsvári ünnepélyre képviselőül.

Ugyanekkor úgy döntöttek, hogy a debreceni teológia a protestáns teológus hallgatók sárospataki konferenciáján a *Közöny* felelős szerkesztőjén, Erdei Károlyon és Kövér Árpád szenioron kívül tizenegy taggal képviselteti magát.⁷⁷

Végül Kövér nem tudott részt venni a kolozsvári „Kossuth-serlegavató” ünnepélyen, így helyére Makai Kálmán harmadéves teológust választották meg küldöttnek. Ekkor tárgyalták a budapesti teológusok megkeresésére adott választ is, akik az unitárius diákoknak a sárospataki teológus konferencián való részvételével kapcsolatos debreceni álláspont iránt érdeklődtek. A három lehetőség közül a szótöbbséggel elfogadott válasz az volt, hogy amennyiben Sárospatak nem vonja vissza az unitáriusok meghívását, akkor Debrecen nem vesz részt a konferencián, és felszólítja a többi intézményt a határozatához való csatlakozásra.⁷⁸

Erre a kérdésre visszatértek az április 11-i gyűlésen. A debreceniek javaslatához csak Pápa csatlakozott, a többi teológia nem. Mivel a *Közöny* felelős szerkesztőjének hivatalból be kellett számolnia a konferencián, ezért arra az esetre felkészülve, ha a többiek ki akarnák a debreceniek kezéből venni a *Közöny* szerkesztését, megbízták a szerkesztőt, hogy jelentse ki, hogy erre a debreceniek nem hajlandók.⁷⁹

ÖSSZEGZÉS

Kövér Árpád a Debreceni Református Kollégium szenioraként tanulmányai végeztével a legmagasabb kollégiumi diákvezetői tisztséget tölthette be. Ez a munka nemcsak a Kövér számára már korábban ismert egyesületi életben való tevékeny részvételről szólt, hanem számos új feladatot is jelentett. Ilyen volt a mindennapi élet szervezése, ami nemcsak a szobák reggeli mustrájából állt, hanem kiterjedt a beteg diákok gyógyíttatására, a tápintézet felügyeletére, az adományok begyűjtésére, a legációk szervezésére, a temetési és templomi szolgálatok beosztására.

Kövér szeniori évéből a diákok által kezdeményezett intézményi zászlóval kapcsolatos teendők emelkednek ki. Más jellegű tevékenység volt a kiszállások, azaz a gyülekezetlátogatások szervezése, melyek közül a hódmezővásárhelyi út különösen jól sikerült. A begyűjtött adományokból a létrehozandó debreceni egyetem javára is juttattak. Igaz, hogy az egyetem megalapítására még 1912-ig várni kellett, de a gondolat már régóta ott volt a diákság körében, akik az egyetemalapítás ügyét magukénak érezték.

Kövér szeniori pályafutása alatt jelentős tapasztalatokra tett szert a közösség szervezése terén, ebben az időszakban kapocs volt a diákság és a tanárok között. A szeniorság után következett 1905–1906-ban skóciai peregrinációja. 1906-ban Aradra került segédlelkésznek, ahol három évet töltött, majd onnan Sajókeszi és

⁷⁷ *Közöny* 35(1904–1905/13), 126.

⁷⁸ *Közöny* 35(1904–1905/14), 139.

⁷⁹ *Közöny* 35(1904–1905/15), 147.

Sajólenke településekre kapott meghívást, hogy aztán 1914-től 1959-ig szülővárosának, Tornaljának legyen a lelkésze. Házastársa Svingor Anna volt, akivel 1913. július 8-án kötött házasságot Vadnán. 1966 tavaszán települt át Magyarországra, azon belül is Debrecenbe, ahol 1969. december 6-án bekövetkezett haláláig élt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakaiinak évkönyve az 1900–1901. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1901.
- A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakaiinak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 114., TtREL II. 1. d. 63 k.
- A Debreceni Ref. Főiskola akadémiai tanszakaiinak évkönyve az 1906–1907. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1907. 107.
- Balogh Ferenc *edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*, (szerk.) KOVÁCS Ábrahám, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- BALOGH Ferenc: *A Debreczeni Református Főiskola alapítványi törzskönyve azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata I., II, III. részben*. Debreczen Szabad királyi város könyvnyomda-vállalata. 1911. 91.
- BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” fejezetcím alatt, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 697–752.
- GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005.
- HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016.
- HÖRCSIK Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: Barcza József (szerk.): *Tovább. Emlékkönyv Makkai László 75. születésének évfordulójára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989. 161–182.
- KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*, 1. köt., Budapest, Harmat – Protestáns Tanulmányi Intézet, 1995.
- KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában. *Confessio* 38(2014/1), 77., KOVÁCS Ábrahám, „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása”, in: Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Büttösi János tiszteletére*. Debrecen, Református Hittudományi Egyetem, 2004. 177–186.
- KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában, *Confessio*, 38(2014/1), 75–76.
- KOVÁCS Ábrahám: A debreceni új ortodoxia tovább élése: Csiky Lajos belmisszió teológiai elképzelései,

- KOVÁCS Ábrahám: Egy erdélyi diák tragikusan rövid karrierje a Debreceni Református Kollégiumban. Bethlendi Endre ószövetségi és vallásbölcseleti professzor élete és munkássága, in: Bárány Attila (szerk.): *Történeti tanulmányok: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2018. 138–154.
- KOVÁCS Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*, Vienna – Oxford – Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- KOVÁCS Ábrahám: Is Christ Proclaimed to Christians? *Perichoresis* 17(2019/4), 118. DOI: 10.2478/perc-2019-0031
- Mediárium* 6(2012/1–2), 75–99.
- ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Lux – Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.
- SÁRKÖZI Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013.